

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/26487>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-05 and may be subject to change.

GERMANIA INFERIOR, GALLIA BELGICA EN DE CIVITATES VAN DE FRISIAVONES EN DE TUNGRI *

RÉSUMÉ. — En 1958 on découvrit à Bulla Regia, une ville de la province d'Afrique Proconsulaire (l'actuelle Tunisie) une inscription en l'honneur du procurateur impérial Q. Domitius Marsianus. D'après cette inscription ce haut fonctionnaire aurait été à l'époque de Marc-Aurèle e. a. « proc(urator) Aug(usti) ad census in Gal(lia) accipiendos provinc(iarum) Belgicae per / regiones Tungrorum et Fris(i)avonum et Ger(man)iae inferioris et Batavorum ». A première vue il semblerait donc établi, par cette inscription, que vers le milieu de l'époque du Haut Empire — ou du moins à l'époque de Marc-Aurèle —, les cités des Tongres et des Frisiavons auraient fait partie de la province de Gaule Belgique. L'auteur fait cependant remarquer que cette inscription n'apporte en fait aucune certitude à ce sujet. Le passage de l'inscription mentionné plus haut ne peut être entièrement correct et doit très probablement être corrigé comme suit : « proc(urator) Aug(usti) ad census in Gallia accipiendos provinc(iarum) Belgicae et Germaniae inferioris per regiones Tungrorum et Fris(i)avonum et Batavorum ». La région ou la cité des Bataves a certainement fait partie de la Germanie inférieure. En se fondant sur Pline, Nat. Hist. IV, 101 (cf. IV, 106) on doit admettre la même chose pour la cité des Frisiavons. Il n'est pas indispensable de déduire avec H. von Petrikovits du texte émendé comme ci-dessus de l'inscription de Bulla Regia « die Gewißheit, daß (die regio Tungrorum) in der Belgica liegt, während die Entscheidung für die regio Fris(i)avonum offenbliebe ». Il est fort possible que l'auteur de l'inscription ait voulu dire que Q. Domitius Marsianus a travaillé à l'établissement d'un census en Gaule, plus particulièrement en Gaule Belgique, et en outre dans une région ou district bien délimité de la Germanie inférieure, à savoir dans les cités des Tongres, des Frisiavons et des Bataves. La principale étude consacrée au problème de « la Civitas Tungrorum et la Germanie inférieure » est celle de Ludg(arde) Van de Weerd publiée dans L'Antiquité Classique 4, 1935, pp. 175-189. Une lecture critique de cet article montre que la plupart des arguments que l'auteur y avance contre l'appartenance de la cité des Tongres à la Germanie inférieure sont faibles et peu convaincants. Même après la découverte de l'inscription de Bulla Regia, il reste très aléatoire de vouloir reporter sur une carte la limite entre les provinces de Gaule Belgique et de Germanie inférieure.

Nadat in 1958 te Bulla Regia, een stad in de provincie Africa Proconsularis (Tunesië), een ereinscriptie¹ is gevonden, welke is aangebracht voor Q. Domitius Marsianus, die in de tijd van Marcus Aurelius o. a. « proc(urator) Aug(usti) » is geweest « ad census in Gal(lia) accipiendos provinc(iarum) Belgicae per / regiones Tungrorum et Fris(i)avonum et Ger(man)iae inferioris et Batavorum », schijnt het vast te staan dat de civitas der Tungri en die van de Frisiavones in de midden-Romeinse tijd, althans onder de regering van Marcus Aurelius, tot de provincie Gallia Belgica hebben behoord. Dat

* Nederlandse tekst van een gedeelte van een voordracht, op 9 oktober 1970 gehouden te Bonn tijdens een colloquium bij gelegenheid van het 150-jarige bestaan van de collecties van het Rhei-nische Landesmuseum aldaar. De volledige tekst (Civitates und Civitas-Hauptorte in der nördlichen Germania inferior) zal gepubliceerd worden in Bonner Jahrbücher 172, 1972. Zie ook J. E. BOGAERS, Voorburg-Arentsburg: Forum Hadriani, *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 52, 1971.

¹ M. BOULOUEDNINE, *Fasti Archaeologici* 13, 1960, 285 v., nr. 4404, en pl. 26; *AE*, 1962, 183.

is tenminste de mening van H.-G. Pflaum², H. von Petrikovits³, C. B. Rüger⁴ en G. Alföldy⁵.

Nochtans verdient het aanbeveling er op te wijzen dat men in dit geval geenszins van zekerheid mag spreken. Het is duidelijk dat de tekst van de boven geciteerde passage niet geheel juist kan zijn; daarin lijken immers de woorden «*Germaniae inferioris*» volkomen gelijkwaardig te zijn aan «*Tungrorum*» en «*Frisiavonum*» enerzijds en «*Batavorum*» anderzijds. Er kan echter niet aan getwijfeld worden dat de regio of civitas *Batavorum* behoort heeft tot *Germania Inferior*.

Reeds eerder⁶ is de vraag behandeld, waar de regio of civitas *Frisiavonum* en haar hoofdplaats hebben gelegen (fig. 1). Daarbij werd gewezen op een passage in Plinius' *Naturalis Historia*, nl. IV, 101, waarin van de *Frisiavones* melding wordt gemaakt. Dit volk woonde, zo zegt Plinius daar, op een of meer van de eilanden «*inter Helinium ac Flevum*», d. i. in het gebied tussen de brede monding van de Maas (ten westen van Rotterdam), waarin de westelijke arm van de Rijn, de Waal, en een belangrijke tak van de Schelde (zeer waarschijnlijk de latere *Striene*) uitstroomden, en de noordelijke Rijnmond, waardoor het water van de — Gelderse — IJssel via enige meren in zee terechtkwam.

Wanneer men zich baseert op deze passage bij Plinius, dan moet men de civitas der *Frisiavones* wel beschouwen als een deel van *Germania Inferior*. Tot de door Plinius vermelde eilanden tussen *Helinium* en *Flevum* behoort ook de «*nobilissima Batavorum insula et Cannenefatium*», die in ieder geval deel heeft uitgemaakt van *Germania Inferior*.

In Plinius, *Nat. Hist.* IV, 106 worden de *Frisiavones* nogmaals genoemd («*Tungri, Sunuci, Frisiavones, Baetasi*»), tezamen met andere volkeren van *Gallia Belgica* die «*introrsus*», d. i. niet langs de zee, noch langs de Rijn woonachtig waren. In dezelfde passage noemt Plinius tenslotte enige volkeren («*Germaniae gentes*») die langs de Rijn woonden in dezelfde provincie («*in eadem provincia*», d. i. *Gallia Belgica*⁷), o. a. «*in Ubis colonia Agrippinensium, Guberni, Batavi et quos in insulis diximus Rheni*» (d. i. in IV, 101). Dit alles heeft betrekking op de provincie *Gallia Belgica*, waartoe door Plinius hier ook de militaire districten (en de latere provincies) *Germania Inferior* en *Superior* worden gerekend. Aangaande de *Baetasii* en de *Sunuci*

² PFLAUM, 1965, 396; 1971, 351 v.

³ VON PETRIKOVITS, 1968, 115 vv.

⁴ RÜGER, 1968, 38 vv.

⁵ ALFÖLDY, 1967, 39, n. 211; zie ook G. ALFÖLDY, *Die Hilfstruppen in der römischen Provinz Germania inferior*, Düsseldorf 1968, 73, nr. 30. Vgl. Hilde DRAYE, *Die Civitates und ihre Capita in Gallia Belgica während der frühen Kaiserzeit*, *Ancient Society* 2, 1971, 66-76, vooral 74 v.

⁶ BOGAERS, 1967, 101 vv.

⁷ Dat «*in eadem provincia*» betrekking zou hebben op het daaraan voorafgaande «*Germaniae*», zoals RÜGER, 1968, 23 suggereert, is op grond van de context hoogst onwaarschijnlijk.

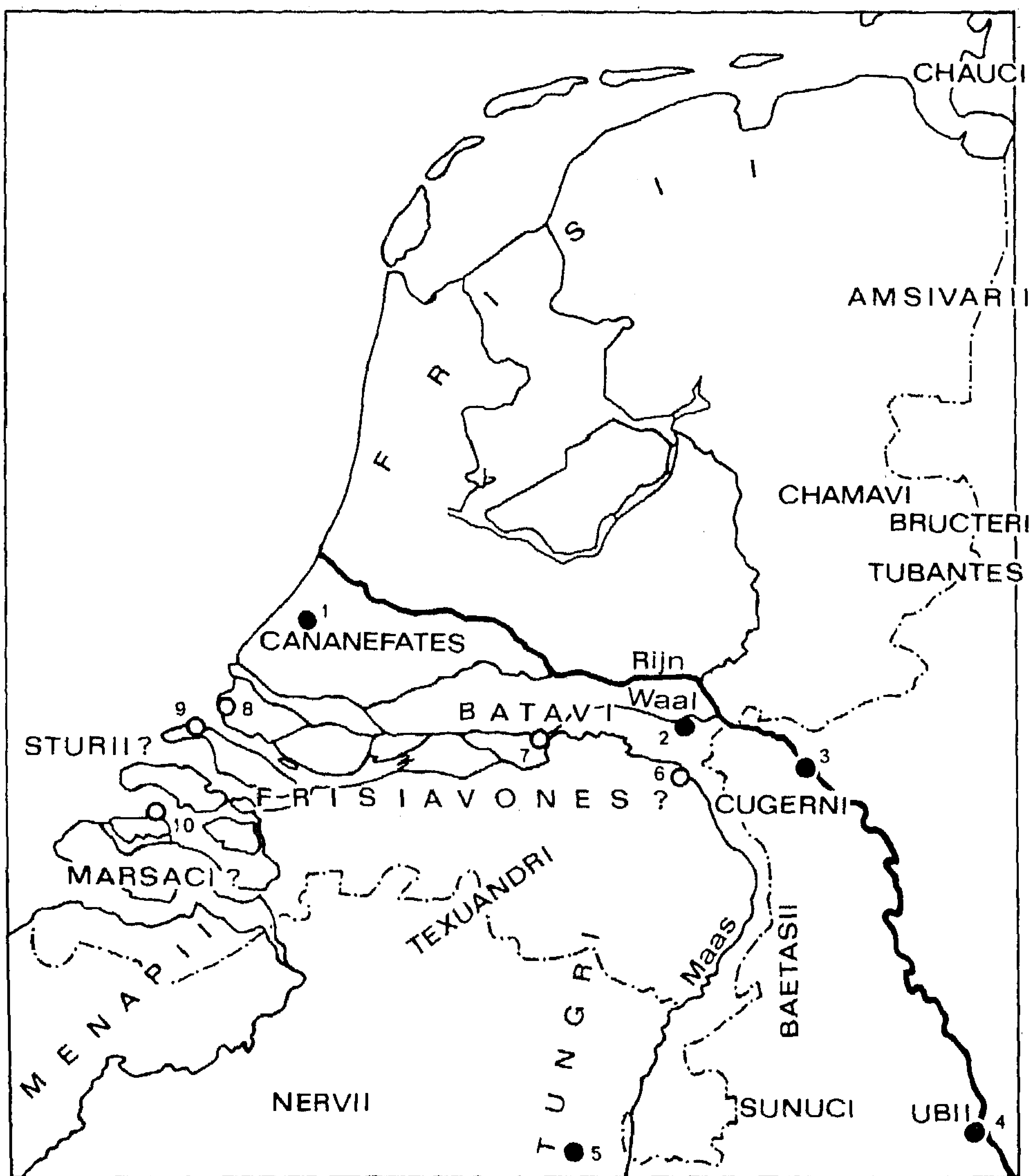

FIG. 1. — De (vermoedelijke) woongebieden van de volkeren die in de Romeinse keizertijd in Nederland en de aangrenzende delen van België en Duitsland hebben geleefd; verder steden en hoofdplaatsen van civitates (1-5), evenals enige belangrijke nederzettingen die in aanmerking komen als mogelijk caput van de civitas der Frisiavones (6-10). Tek. H. J. BLOKLANDER, *R.O.B.*, Amersfoort.

1. Voorburg-Arentsburg, Forum Hadriani / Municipium Aelium of Aurelium Cananefat(i)um
2. Nijmegen, Ulpia Noviomagus / Municipium Batavorum
3. Xanten, Colonia Ulpia Traiana
4. Keulen, Colonia Claudia Ara Agrippinensium
5. Tongeren, Atua(tu)ca Tungrorum
6. Cuijk, Ceucum
7. Rossum - Alem
8. Rockanje
9. Goedereede
10. Oosterschelde, gem. Zierikzee, bij Colijnsplaat

behoeft men er niet aan te twijfelen dat deze, ofschoon ze volgens Plinius « introrsus » woonden, behoord hebben tot Germania Inferior.

Op het eerste gezicht zijn Nat. Hist. IV, 101 en 106 wat de Frisiavones betreft moeilijk met elkaar in overeenstemming te brengen. De enig mogelijke oplossing lijkt te zijn dat men onder Helinium niet alleen de grote monding van de Maas, maar ook het gehele mondingsgebied van de Schelde moet verstaan. De Frisiavones kunnen dan gewoond hebben op de Zuidhollandse (of ook op de Zeeuwse?) eilanden (« inter Helinium ac Flevum ») en in het gehele noordelijke gedeelte van de provincie Noord-Brabant (ten zuiden van de Maas) en in het westelijke deel van het gebied tussen de Maas en de Waal (« introrsus »).

Op recente door von Petrikovits⁸ en Rüger⁹ gepubliceerde kaarten loopt de grens tussen de provincies Germania Inferior en Gallia Belgica van west naar oost dwars door de huidige provincie Noord-Brabant volgens een lijn die iets ten zuiden van Uden is getrokken. Hierdoor wordt in de eerste plaats ten onrechte gesuggereerd dat het gebied van de Batavi zich tot zo ver naar het zuiden heeft uitgestrekt¹⁰, anderzijds wordt daardoor aan de Frisiavones blijkbaar een plaats toegewezen ten zuiden van deze lijn, in het zuiden van de provincie Noord-Brabant of in het noorden van België, in de Kempen. Op deze manier kan men er niet in slagen Plinius, Nat. Hist. IV, 101 en 106 ten aanzien van de Frisiavones met elkaar in overeenstemming te brengen. Bovendien is het naar het schijnt onmogelijk in dit gebied een vindplaats van Romeinse oudheden aan te wijzen die belangrijk genoeg is om te mogen veronderstellen dat deze betrekking kan hebben op de hoofdplaats van de civitas der Frisiavones (vgl. fig. 1¹¹).

Er zijn drie voorstellen gedaan ter verbetering van de niet geheel correcte passage in de inscriptie van Bulla Regia.

Rüger¹² wil het woord « et » tussen « Germaniae inferioris » en « Batavorum » delgen en leest bijgevolg : proc(urator) Aug(usti) ad census in Gallia accipiendos provinc(iarum) Belgicae per regiones Tungrorum et Fris(i)avonum et Germaniae inferioris Batavorum (sc. per regionem). De kwaliteit van het

⁸ H. VON PETRIKOVITS, *Die römischen Streitkräfte am Niederrhein*, Düsseldorf 1967, Bild 1.

⁹ RÜGER, 1968, 37, afb. 1.

¹⁰ Cf. TACITUS, *Germ.* 29 en *Hist.* IV, 12, 2 ; J. E. BOGAERS, *Ber. R.O.B.* 10-11, 1960-1961, 271, n. 45. Onjuist RÜGER, 1968, 33 v.

¹¹ Zie hierover verder BOGAERS, 1967, 106. — Fig. 1, nr. 10 heeft betrekking op de Oosterschelde (gem. Zierikzee, bij Colijnsplaat), waaruit in 1970 en 1971 tal van aan Nehalennia gewijde altaren en beelden, en stukken van muren zijn opgevest. Zie o. a. P. STUART, *Spiegel Historiae* 5, 1970, 624-625 ; Id., *Hermeneus* 42, 1970/1971, 122-124 ; Id., *Nehalennia* (AO-boekje, 1340), Amsterdam 1970 (= Nehalennia : Goddess from the Sea, *Delta* 14, 3, 1971, 5-23) ; J. A. TRIMPE BURGER, *Zeeuws Tijdschrift* 20, 1970, 213-219 ; *Deae Nehalenniae*, Middelburg - Leiden 1971 ; L. P. LOUWE KOOIJMANS, *Westerheem* 20, 1971, 151-188 ; S. J. DE LAET, *Helinium* 11, 1971, 154-162.

¹² RÜGER, 1968, 39 v.

Latijn dat het resultaat is van dit ingrijpen, kan moeilijk onberispelijk genoemd worden.

H. von Petrikovits¹³ geeft twee andere mogelijkheden :

1. proc(urator) Aug(usti) ad census in Gallia accipiendos provinc(iarum) Belgicae et Germaniae inferioris per regiones Tungrorum et Fris(i)avonum et Batavorum.

2. proc(urator) Aug(usti) ad census in Gallia accipiendos provinc(iarum) Belgicae per regiones Tungrorum et Fris(i)avonum et Germaniae inferioris [per regiones *b.v.* Cannenefatium] et Batavorum.

Hij kiest voor de tweede mogelijkheid, aangezien hij het waarschijnlijker acht dat de steenhouwer bij het overnemen van de tekst een regel heeft weggelaten dan dat deze drie woorden heeft verplaatst. Op grond daarvan twijfelt hij er — evenals Rüger — niet aan dat zowel de Tungri als de Frisiavones volgens de inscriptie tot Gallia Belgica behoorden.

Hier kan men tegenover stellen het belang van de boven behandelde passages uit Plinius' Nat. Hist. Bovendien is er geen reden om aan te nemen dat de Frisiavones, wanneer zij in de tijd van Plinius deel hebben uitgemaakt van het militaire district Germania Inferior, ten tijde van Domitianus niet zouden zijn komen te behoren tot de gelijknamige provincie, of dat zij daarvan geen deel meer zouden hebben uitgemaakt in de tweede helft van de 2^d eeuw.

In verband hiermee is het beter het eerste voorstel van von Petrikovits ter verbetering van de niet geheel juiste passage van de inscriptie over te nemen. In dat geval heeft de steenhouwer niet zozeer drie woorden van de door hem aan te brengen tekst verplaatst (et Germaniae inferioris), als wel deze woorden eerst per abuis weggelaten en ze naderhand weer volledig toegevoegd, zij het dan op een onjuiste plaats. Misschien is zijn vergissing enigszins te verklaren : regel 5 eindigt thans op « provinc. Belgicae PER » in plaats van op « provinc. Belgicae ET GER ». Wellicht waren in de originele tekst die de steenhouwer moest overnemen, GER en PER onder elkaar geschreven.

Hoe dit ook zij : de passages over de Frisiavones bij Plinius en de onmogelijkheid om een eventuele hoofdplaats van hun civitas aan te wijzen in het noordelijke gedeelte van Gallia Belgica ten zuiden van de door von Petrikovits en Rüger als noordgrens van deze provincie aangegeven lijn, brengen mij er toe de eerste door von Petrikovits geopperde mogelijkheid ter correctie van de tekst van de inscriptie als de juiste oplossing te beschouwen.

Maar het is vervolgens de vraag of men dan werkelijk met von Petrikovits moet concluderen tot « die Gewißheit, daß (die regio Tungrorum nach der Inschrift von Bulla regia) in der Belgica liegt, während die Entscheidung für die regio Fris(i)avonum offenbliebe ».

Nog steeds is m. i. de kwestie tot welke provincie de civitas Tungrorum in de midden-Romeinse tijd heeft behoord, een niet uitgemaakte zaak. Op grond

¹³ VON PETRIKOVITS, 1968, 116.

van de tekst van de inscriptie is het duidelijk dat het gaat over een procurator Augusti ad census accipiendos die «in Gallia» zijn functie heeft uitgeoefend, en als zodanig met name actief is geweest in de provincie Gallia Belgica, maar bovendien in de provincie Germania Inferior, in het bijzonder in de regiones of civitates van de Tungri, de Frisiavones en de Batavi, die ongetwijfeld bij elkaar hebben gelegen en tezamen een district voor de census hebben gevormd¹⁴. Men kan uit de tekst niet concluderen dat het gaat om een procurator ad census accipiendos die eerst werkzaam is geweest in Germania Inferior en in het verdere verloop van zijn carrière in een zelfde functie in Gallia Belgica¹⁵. Tot Gallia zijn in de inscriptie zowel Gallia Belgica als Germania Inferior gerekend, ongetwijfeld omdat Belgica en de beide Germaniae in financieel opzicht een eenheid vormden onder een in Trier gevestigde ducenarische procurator Augusti¹⁶. Het is echter volstrekt niet noodzakelijk uit de inscriptie te concluderen dat Q. Domitius Marsianus als procurator Augusti ad census accipiendos alleen maar actief is geweest in het district dat de civitates van de Tungri, de Frisiavones en de Batavi omvatte. De inscripties waarin sprake is van een census in een uit territoria van verscheidene civitates bestaand district, hebben steeds betrekking op een gebied dat binnen de grenzen van één provincie is gelegen¹⁷. Het lijkt geenszins onmogelijk dat de inscriptie van Bulla Regia bedoelt te zeggen dat Q. Domitius Marsianus voor een census heeft gewerkt in Gallia, in het bijzonder in Gallia Belgica, en bovendien nog in een wel omschreven gebied of district van Germania Inferior: in de civitates van de Tungri, de Frisiavones en de Batavi¹⁸.

¹⁴ Cf. H. G. PFLAUM, *Les procurateurs équestres sous le Haut-Empire romain*, Paris 1950, 62 v.

¹⁵ Cf. *CIL*, XIV, 4250 = *D* 1392 = H.-G. PFLAUM, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain* (I-III, Paris 1960-1961), III, 1054, nr. 346 (procurator ad accipiendos census in provincia Gallia Lugdunensi et in provincia Thracia); *CIL*, VI, 31863 = *D* 9011 = P. WUILLEUMIER, *L'Administration de la Lyonnaise sous le Haut-Empire*, Paris 1948, 37, B, 2 = PFLAUM, *Carrières* I, 289 vv., nr. 119 (procurator Augusti ad census Gallorum, procurator Augusti ad census Brit(anniae)).

¹⁶ E. STEIN, *Die kaiserlichen Beamten und Truppenkörper unter dem Prinzipat*, Wien 1932, 38; RÜGER, 1968, 43.

¹⁷ Cf. *CIL*, XIII, 2924 en A. HÉRON DE VILLEFOSSE, *Mémoires de la Société des Antiquaires de France* 73, 1913, 256 v.: Gallia Lugdunensis: Senones, Tricassini, Meldi, Parisii (M. RENARD, *Revue Belge de philologie et d'histoire* 28, 1950, 135, zegt ten onrechte dat de Meldi tot Gallia Belgica behoord hebben); *CIL*, XIV, 4468/70, *D* 9501, *AE*, 1946, 95 (PFLAUM, *Carrières* I, 719 vv., nr. 271, en III, 994, nr. 271; 1965, 391; 1971, 352): Gallia Belgica: Ambiani, Morini, Atrebatas (Pflaum heeft — tegen RENARD, *o.c.*, 131 vv. — duidelijk aangetoond dat *AE*, 1946, 95 geen betrekking kan hebben op de civitas Tungrorum).

¹⁸ ALFÖLDY (1967, 39, n. 211) heeft — met een beroep op R. DE MAEIJER, *De Romeinsche villa's in België*, Antwerpen - 's Gravenhage 1937, 287 v. — geprobeerd aan te tonen dat Q. Domitius Marsianus o. a. *praefectus militum* zou zijn geweest van «tumultuaria auxilia provincialium» tijdens het stadhouderschap van Didius Iulianus in Gallia Belgica, in de strijd tegen de Cauchi (*SHA*, *DI*, 1, 7). Nadat deze verdreven waren, zou hij omstreeks 173 in buitengewone omstandigheden en om buitengewone redenen als procurator Augusti ad census accipiendos zijn opgetreden in enige civitates van Gallia Belgica en Germania Inferior: «der lokale census in je einem begrenzten Gebiet der

Als belangrijkste argument van degenen die tot nu toe van oordeel waren dat de civitas Tungrorum tot de provincie Germania Inferior heeft behoord¹⁹, heeft steeds gegolden een mededeling van de gromaticus Hyginus, die in een werk dat ten tijde van Traianus tot stand is gekomen, opmerkt dat « in Germania in Tungris » een bijzondere, naar Drusus genoemde maat, de pes Drusianus, in gebruik zou zijn²⁰. Vanzelfsprekend is dit geen erg sterk argument, maar anderzijds is het mij althans niet duidelijk waarom Rüger van mening is dat Hyginus' mededeling « in Germania in Tungris » « eher eine geographische Zuweisung als eine verwaltungsmäßige Erklärung sein sollte »²¹.

De voornaamste studie welke gewijd is aan de « Civitas Tungrorum en Germania inferior », is ongetwijfeld die van Ludgarde Van de Weerd²². Het is echter zeker niet zo dat de twijfels die zij geuit heeft aangaande het bericht van Hyginus, nu door de inhoud van de inscriptie van Bulla Regia zijn bevestigd. Bij een kritische lezing van L. Van de Weerds artikel blijkt dat de meeste van haar argumenten tegen de civitas Tungrorum als deel van Germania Inferior wel bijzonder zwak en geenszins overtuigend zijn.

Ter illustratie zij hier een kort citaat gegeven uit Rügers Germania Inferior, dat rechtstreeks op argumenten van L. Van de Weerd gebaseerd is : « Für das Zusammenfallen der Grenze zwischen den Provinzen [Germania inferior und Belgica] mit der Ostgrenze der civitas Tungrorum sprechen auch die geringen Beziehungen der Tungri zur Germania inferior : wenige Tungrer im Heer Niedergermaniens, Fehlen militärischer Ziegelstempel in der Stadt-

beiden Provinzen war m. E. nach den Zerstörungen des Barbareneinfalles in den getroffenen Gebieten notwendig ». Deze opvatting is wel zeer onaannemelijk. Er bestaan geen historische of archeologische gegevens waaruit men kan opmaken dat ook het zuidelijke gedeelte van Nederland (o. a. de civitas van de Bataven) omstreeks 172 door Cauchi verwoest zou zijn. Op historische gronden is het bovendien het meest waarschijnlijk te achten dat de Cauchi tijdens het stadhouderschap van Didius Iulianus in Gallia Belgica vanuit zee een inval hebben gedaan in het kustgebied van Belgica, d. i. in civitates die niet in de inscriptie van Bulla Regia zijn vermeld. — Uit het boek van De Maeyer (zie vooral 288) valt beslist niet de conclusie te trekken dat de civitas Tungrorum door de Cauchi geteisterd zou zijn. Het is niet mogelijk op grond van de resultaten van opgravingen en van vondsten in het algemeen de inval van de Cauchi in Gallia Belgica werkelijk aan te tonen. Uit onze kennis van de Romeinse villae in België, noch uit opgravingen in zuidelijk Nederland, noch uit muntvondsten uit België en Nederland kan men concluderen dat (speciaal ?) in de civitas Tungrorum en de civitas van de Frisiavones en die van de Batavi in de tijd waarin Didius Iulianus stadhouder van Gallia Belgica was (ca. 170-174; volgens Alföldy 1967, 40 ca. 172-175), geplunderd is of verwoestingen zijn aangericht. Zie over muntvondsten vooral : M. THIRION, *Les trésors monétaires gaulois et romains trouvés en Belgique*, Bruxelles 1967, 16, 26 v. en 184; J. S. BOERSMA, De Romeinse muntvondsten in de provincie Noord-Brabant, *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 50, 1963, 1-75; Id., The roman coins from the province of Zeeland, *Ber. R.O.B.* 17, 1967, 65-97, vooral 75 v.

¹⁹ Zie o. a. STEIN, *o. c.* (n. 16), 17; verdere litteratuur in : VAN DE WEERD, 1935, 177 vv. en VON PETRIKOVITS, 1968, n. 116.

²⁰ HYGINUS, *De condic. agr.*, p. 86, 10 Thulin.

²¹ RÜGER, 1968, 39.

²² VAN DE WEERD, 1935.

mauer von Aduatuca, keine Beziehungen zur Militärzone in den Inschriften von Tongern»²³.

Het eerste argument is om tal van redenen wel heel vreemd, vooral als men ter vergelijking nagaat hoe vele, of liever hoe weinige Batavi, Cananefates of soldaten van andere volkeren in de provincie Germania Inferior bekend zijn uit het leger van Neder-Germanië.

Het tweede argument is ook weinig bruikbaar. In de oudste stadsmuur van Tongeren (daarom gaat het in dit geval) is bijzonder weinig dakpanmateriaal verwerkt. Bovendien is de belangrijke vraag, wanneer²⁴ en waarom deze muur is gebouwd, nog steeds niet opgelost²⁵.

Wat tenslotte het derde argument betreft, de bewering dat er « keine Beziehungen zur Militärzone in den Inschriften von Tongern » zijn, is in haar algemeenheid zeker onjuist. L. Van de Weerd²⁶ heeft de militaire inscripties die uit de civitas Tungrorum bekend zijn of die daarmee in verband staan, uitvoerig besproken. Het is echter de moeite waard om twee ervan hier nogmaals naar voren te brengen.

De eerste heeft betrekking op T. Aurelius Flavinus, primipilaris en o. a. « buleuta (of eredecurio) civitatis Tungrorum »²⁷, die kennelijk gewichtige diensten aan deze civitas heeft bewezen. In de tijd waarin hij dat gedaan heeft (onder de regering van Caracalla), was hij, zo volgt uit de tekst van de inscriptie, nog geen primipilus maar pas centurio, ongetwijfeld in Germania Inferior, ofwel van de Legio I Minervia in Bonn of van de Legio XXX V.V. te Xanten²⁸.

De tweede is in 1855 gevonden te Sint-Huibrechts-Hern (Hern-St.-Hubert) vlak bij Tongeren²⁹. Het betreft een bronzen tabula ansata waarop vermeld is dat Q. Catius³⁰ Libo Nepos, centurio Leg(ionis) III Cyrenaicae « scutum

²³ RÜGER, 1968, 40 naar VAN DE WEERD, 1935, 189; cf. Ludgarde VAN DE WEERD, *L'Antiquité Classique* 6, 1937, 76 v. en 81 v.

²⁴ De meest recente opvattingen hierover zijn te vinden in: J. MERTENS, Enkele beschouwingen over Limburg in de Romeinse tijd (*Archaeologia Belgica* 75), Brussel 1964, 17, n. 5: « ten vroegste in het begin van de IIe eeuw, en een datering gaande tot in de 2e helft van de IIe eeuw is zelfs niet uitgesloten »; W. VANVINCKENROYE, *Opgravingen te Tongeren in 1963-1964*, Tongeren 1965, 20 vv., speciaal 26: « na het begin van de IIe eeuw ». Zie ook DRAYE, o. c. (n. 5), 74 v.

²⁵ Overigens is ook uit Maastricht (en omgeving), dat volgens Rüger tot de provincie Germania Inferior behoord zou hebben, geen enkel militair dakpanstempel bekend; cf. J. E. BOGAERS, *Ber. R.O.B.* 12-13, 1962-1963, 77 v. Onjuist RÜGER, 1968, 117, nr. 67.

²⁶ VAN DE WEERD, 1935, 179 vv.

²⁷ *CIL*, III, 14416 = *D* 7178, uit Oescus, Moesia Inferior (Bulgarije). Cf. v. DOMASZEWSKI, *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst* 19, 1900, *Korrespondenzblatt* 146-149; B. GEROV, in: *Acta Fifth Intern. Congress of Greek and Latin Epigraphy*, Oxford 1971, 431-436.

²⁸ Cf. PFLAUM, 1965, 395.

²⁹ *CIL*, XIII, 3592.

³⁰ In *CIL*, XIII, 3592 wordt uitdrukkelijk vermeld dat in de inscriptie Cattus, « non Catius » te lezen is; zie echter de afbeeldingen in A. DE LOË, *Belgique Ancienne* III, Bruxelles 1937, 173, fig. 80, M. E. MARIËN, *Par la chaussée Brunchaut de Bavai à Cologne* (Brussel 1962), afb. 71 en MERTENS, o. c. (n. 24), 30, afb. 18.

et lanceam» heeft gewijd aan de (Germaanse, vermoedelijk lokale) godin Vihansa ³¹. Kort geleden heeft G. Alföldy ³² een altaar gepubliceerd dat in 1966 of 1967 gevonden is tijdens een opgravingscampagne in de kalkbrande-rijen van de Nedergermaanse legioenen te Iversheim (Kr. Euskirchen). Het is gewijd door een signifer van de Legio III Cyrenaica. De vondstom-standigheden wijzen op de aanwezigheid van dit legioen of althans van een vexillatio daarvan in Germania Inferior, in de 3de eeuw, en wel in de tijd voor ca. 270. Alföldy denkt in verband hiermee vooral aan de regering van Gallienus. De inscriptie van Q. Catus Libo Nepos hoort zeer waarschijnlijk thuis in de tijd waarin manschappen van de Legio III Cyrenaica in het ge-bied van de Neder-Rijn in Germania Inferior waren gestationeerd. Dat deze centurio geboren is in het land van de Tungri, zoals meestal wordt aange-nomen ³³, is geenszins zeker en valt ook niet aannemelijk te maken op grond van zijn naam.

Met het bovenstaande heb ik geenszins willen betogen dat er bij mij geen twijfels bestaan aangaande de vraag of de civitas Tungrorum al of niet deel heeft uitgemaakt van de provincie Germania Inferior. Integendeel : men moet m. i. erkennen dat er ook ten aanzien van dit probleem nog geen duidelijke oplossing bestaat en dat het bijgevolg een hachelijke onderneming blijft op een kaart de grens aan te geven tussen de provincies Gallia Belgica en Germania Inferior.

LITTERATUUR

- ALFÖLDY, G., 1967. Die Legionslegaten der römischen Rheinarmeen (*Epigraphische Studien* 3), Köln - Graz, vooral 39, n. 211.
- BOGAERS, J. E., 1967. Enige opmerkingen over het Nederlandse gedeelte van de limes van Germania Inferior (Germania Secunda), *Ber. R.O.B.* 17, 99-114, vooral 101-106.
- PETRIKOVITS, H. VON, 1968. Bemerkungen zur Westgrenze der römischen Provinz Niedergermanien, in : *Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte* (Festschrift H. Jankuhn), Neumünster, 115-119, vooral 115-117.

³¹ VAN DE WEERD, 1935, 180, n. 2, zegt ten onrechte dat de lancea niet voor het einde van de 3e eeuw in gebruik is gekomen bij de legioenen (naar H. VAN DE WEERD, in : *Mélanges d'histoire offerts à Charles Moeller* I, Louvain - Paris 1914, 58) ; zie R. GROSSE, *RE*, XII, « Lancea », 619. — E. RITTERLING, *RE*, XII, « legio », 1508 en 1798, heeft de inscriptie *CIL*, XIII, 3592 onjuist gedateerd in de vroege keizertijd, in « der Regierung des Tiberius oder kurz nachher » (cf. J. SCHWARTZ, *La Gaule Romaine et l'Égypte*, in : *Hommages à Albert Grenier* III, Bruxelles-Berchem 1962, 1400 ; G. GRIMM, *Die Zeugnisse ägyptischer Religion und Kunstelemente im römischen Deutschland*, Leiden 1969, 93, n. 10). — Zie over de godin F. M. HEICHELHEIM, *RE*, VIII, A, « Vihansa », 2133 v.

³² In : *Epigraphische Studien* 5, Düsseldorf 1968, 23 v., Nr. 10, en Taf. 7. Zie ook W. SÖLTER, *Römi-sche Kalkbrenner im Rheinland*, Düsseldorf 1970, 27 v. en 30 ; D. WORTMANN, *BJ* 171, 1971, 761.

³³ Zie o. a. VAN DE WEERD, 1935, 180 ; K. SCHERLING, *RE*, VII, A, « Tungri », 1358 (vgl. 1349 : « nach beendeter Dienstzeit » !) ; L. WEISGERBER, *Rhenania Germano-Celtica*, Bonn 1969, 282 v. Cf. M. BANG, *Die Germanen im römischen Dienst bis zum Regierungsantritt Constantins I.*, Berlin 1906, 78 v. (« germanische Nationalität des Mannes ») ; SCHWARTZ, *o.c.* (n. 31), 1400 (« Catus s'était retiré au pays natal ? Le nom de Catus semble bien gaulois »).

- PFLAUM, H.-G., 1965. Recensie van: W. MEYERS, L'administration de la province romaine de Belgique, Brugge, 1964, *Gnomon* 37, 388-396, vooral 396.
- PFLAUM, H. G., 1971. Une lettre de promotion de l'empereur Marc-Aurèle pour un procureur ducénaire de Gaule Narbonnaise, *BJ* 171, 349-366.
- RÜGER, C. B., 1968. *Germania inferior*, Untersuchungen zur Territorial- und Verwaltungsgeschichte Niedergermaniens in der Prinzipatszeit, Köln - Graz, vooral 38-41.
- WEERD, Ludg(arde) VAN DE, 1935. Civitas Tungrorum en Germania inferior, *L'Antiquité Classique* 4, 175-189.

AFKORTINGEN

<i>AE</i>	<i>L'Année épigraphique</i>
<i>Ber. ROB</i>	<i>Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek</i>
<i>Bj</i>	<i>Bonner Jahrbücher</i>
<i>CIL</i>	<i>Corpus inscriptionum Latinarum</i>
<i>D</i>	H. DESSAU, <i>Inscriptiones Latinae selectae</i> , I-III, Berolini 1954-1955 (= 1892-1916)
<i>RE</i>	<i>Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i> , neue Bearbeitung von G. Wissowa e. a.
<i>SHA, DI</i>	<i>Scriptores Historiae Augustae, vita Didi Iuliani</i>